

ดงภูดิน : เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับปฏิบัติการสร้าง ความหมายว่าด้วยสิทธิชุมชน

Dong Phu Din: The Sacred Narrative and a Social Process on Building a Meaning of Community Rights

ปฐม ทองสุวรรณ¹ / Pathom Hongsuwan

บทคัดย่อ

บทความฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการใช้เรื่องเล่าตำนานเจ้าพ่อดงภูดินและพระลักพระลามในฐานะที่เป็นปฏิบัติการทางสังคมเพื่อสร้างความหมายว่าด้วยสิทธิชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนดงภูดิน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ผลการศึกษาพบว่าชุมชนดงภูดินเป็นชุมชนในวิถีจารีตที่เชื่อถือเจ้าพ่อดงภูดินร่วมกัน เป็นกลุ่มชนที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์ผ่านประเพณีการนับถือผีเดียวกัน การใช้เรื่องเล่าตำนานเจ้าพ่อดงภูดินและพระลักพระลามมาปฏิบัติการทางสังคมเพื่อสร้างความหมายสิทธิชุมชนนั้นสามารถสื่อให้เห็นความผูกพันระหว่างชุมชนกับธรรมชาติในลักษณะการเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน รวมถึงธรรมชาติยังเป็นเสมือนตัวตนและจิตวิญญาณของผู้คนในชุมชนท้องถิ่นด้วย นอกจากนี้ยังพบว่าชุมชนได้ใช้เรื่องเล่าเจ้าพ่อและชาดกพื้นบ้านเพื่อต่อสู้และต่อรองด้วยการสร้างเครือข่ายและการเคลื่อนไหวทางสังคม ทำให้นโยบายทางการเมืองว่าด้วยสิทธิชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนระหว่างชุมชนกับรัฐที่เคยมีการปะทะขัดแย้งกันนั้นได้รับการยอมรับและคลี่คลายไปในที่สุด

คำสำคัญ: เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ ปฏิบัติการทางสังคม สิทธิชุมชน พื้นที่ป่าอนุรักษ์ ดงภูดิน

Abstract

This article aims to examine the use of the sacred narrative of the guardian spirit Chao Pho Dong Phu Din and the *Phra Lak Phra Lam Jataka* as the basis of creating meaning in community rights at Chao Pho Dong Phu Din, Rasi Salai district,

¹ รองศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์ศิลปาคมชาวไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม และผู้อำนวยการ สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Sisaket province, an area where there has been conflict over conservation issues. The study found that the people of this community shared a belief in Chao Pho Dong Phu Din as a guardian spirit, and they related to each other through this shared belief. Using this sacred narrative as a social process in creating meaning regarding community rights, they portrayed the relationship between the community and nature as one of interdependence. Moreover, nature is viewed as the body and soul of the people in the community. The study found that the use of this sacred narrative and the Jataka tale to fight for community rights in a conservation area where there has been conflict between the government and the community has led to the resolution of the problem and acceptance of the people's rights by the government.

Keywords: sacred narrative, social practice, community rights, conservation forest, Dong Phu Din

บทนำ

เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Narrative) เป็นข้อมูลทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นปฏิบัติการทางสังคม ทั้งที่เป็นเรื่องเล่าสืบต่อกันมาในลักษณะประวัติเรื่องราวต่างๆ อาจเกี่ยวข้องกับสถานที่และบุคคลซึ่งเชื่อว่ามีอำนาจเหนือธรรมชาติ รวมถึงการประพฤติปฏิบัติในเชิงประเพณีและพิธีกรรมที่เชื่อมโยงกับมิติของความเชื่อทางศาสนาในชุมชนท้องถิ่น ทั้งนี้อาจเป็นเรื่องเล่าว่าด้วยอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนนับถือศรัทธา อีกทั้งยังมีความหมายต่อวิถีชีวิตวัฒนธรรมของผู้คน ด้วยเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ล้วนสามารถบันดาลคุณและโทษให้เกิดขึ้นแก่ผู้คนและชุมชนได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นจึงมีการสร้างเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาเพื่อแสดงให้เห็นถึงเรื่องราวของอำนาจเหนือธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของผู้คนและชุมชนบ้านเมือง อันเป็นการตอกย้ำให้เห็นคุณค่าอำนาจอุดมการณ์ทางความเชื่อแบบจารีตท้องถิ่นเพื่อควบคุมและใช้เป็นกลไกในการจัดระเบียบทางสังคมให้เกิดขึ้นแก่ชุมชนท้องถิ่นได้

นอกเหนือจากนี้ บทบาทของเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ในวิถีชีวิตชุมชนยังไม่ได้เป็นเพียงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับความคิดความเชื่อทางศาสนาเท่านั้น แต่ยังสามารถ

ใช้ในการแสดงตัวตนทางวัฒนธรรม บ้างก็ใช้เพื่อสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ บ้างก็ใช้เรื่องเล่าเพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคม ตลอดจนใช้เป็นเครื่องมือในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมต่างๆ ในพื้นที่ชุมชนของตนเองภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในยุคสมัยใหม่นี้ด้วยเช่นกัน เช่น ในกรณีภาคอีสาน ซึ่งมีการสร้างเรื่องเล่าที่ใช้อธิบายเหตุเกี่ยวกับการดูแลรักษาป่าชุมชนผ่านเรื่องเล่าประวัติความเป็นมาและอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของผีปู่ตา ผีตาแฮก มเหสักข์หลักเมือง หรือในกรณีภาคเหนือ ก็มีการหยิบยืมเอาเรื่องเล่าที่เชื่อถือกันมาในท้องถิ่นมาเป็นเครื่องมือในการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ป่าต้นน้ำผ่านเรื่องเล่าผีขุนน้ำ ผีป่าผีดอย หรือชาวบ้านริมโขง ผู้มีความผูกพันทั้งด้านชีวิตและจิตวิญญาณกับสายน้ำใหญ่แห่งนี้ ก็มีเรื่องเล่าว่าด้วยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลหัวน้ำซึ่งเรียกกันว่า ผีเจ้าน้ำเจ้าท่า บ้างก็เป็นเรื่องพญานาคผู้ทำหน้าที่ปกปักรักษาผืนน้ำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์เช่นกัน ลักษณะเช่นนี้ จึงแสดงให้เห็นว่าเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ในวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่นในสังคมไทยในหลายๆ พื้นที่ ได้มีการหยิบยกนำมาเอามาใช้ในกระบวนการทางสังคมเพื่อสร้างฐานอำนาจในการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (Physical Space) ให้กลายเป็นพื้นที่ทางจิตวิญญาณ (Spiritual Space) เพราะต้องการสร้างให้กลายเป็นเครื่องมือหรือเป็นกลไกทางสังคมเพื่อต่อรองกับอำนาจกลุ่มต่างๆ ที่ขยายเข้ามายังพื้นที่ชุมชนเหล่านี้จนทำให้เกิดผลกระทบต่อการทรัพยากรที่ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นได้ใช้ประโยชน์มานับนานให้เสื่อมไป

ในบทความฉบับนี้ ผู้เขียนต้องการศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นถึงการใช้เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ นั่นคือ ตำนานและพิธีกรรมเนื่องด้วย “เจ้าพ่อดวงดิน” ที่มีปรากฏอยู่ในการรับรู้ของผู้คนในชุมชนลุ่มแม่น้ำมูลแถบอำเภอรามัญ จังหวัดศรีสะเกษ และพื้นที่ใกล้เคียง เพื่อใช้สร้างความหมายสิทธิชุมชน อันเป็นกระบวนการทางสังคมในวิถีวัฒนธรรมของชาวบ้าน เป็นปฏิบัติการทางสังคมเพื่อต่อสู้/ต่อรองในสิทธิและการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยมองว่า ชาวบ้านได้เลือกหยิบเอาความคิดทางวัฒนธรรมจากประเพณีปฏิบัติในวิถีจารีตท้องถิ่นมาใช้เพื่อผลิตซ้ำและสร้างความหมายใหม่ให้เกิดขึ้น และได้กลายสภาพไปเป็นสิทธิตามกฎหมายที่ชุมชนมีความมุ่งหวังให้เกิดขึ้นตามมาด้วย

เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นจินตนาการเหนือธรรมชาตินั้นจึงมีหน้าที่ในการเปิดพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Cultural Space) ให้เห็นภาพที่ชาวบ้านเคลื่อนไหวต่อสู้ร่วมกันเพื่อการอนุรักษ์ รักษา และฟื้นฟูชีวิตของความเป็นพื้นที่ของชุมชนให้กลับมาใหม่อีกครั้ง อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544: 255) เสนอให้เห็นว่า สิทธิชุมชน เป็นอุดมการณ์ต่อต้านความคิดครอบงำอย่างหนึ่ง ซึ่งสามารถจะก่อตัวขึ้นมาจากความขัดแย้งในตัวเอง ที่มีอยู่ภายใต้ข้อจำกัดของความคิดครอบงำที่มากับกระแสโลกาภิวัตน์ โดยผ่านกระบวนการต่อสู้ทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน พร้อมกับการประสานเครือข่ายเป็นพันธมิตร อันแสดงให้เห็นอำนาจชุมชนในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรได้ ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงต้องการนำเสนอให้เห็นถึงการใช้เรื่องเล่าตำนานเจ้าพ่อดงภูดินในบริบทของชุมชนสังคมลุ่มน้ำมูลที่มีความโยงใยกับเรื่องการสร้างอุดมการณ์อนุรักษ์ธรรมชาติ

แนวคิดคติชนกับการศึกษาสิทธิชุมชน

ในบทความนี้ ผู้เขียนพยายามที่จะชี้ให้เห็นถึงบทบาทความสำคัญของตำนานเจ้าพ่อดงภูดินในฐานะที่เป็นกลไกทางสังคมของผู้นั้นในชุมชนท้องถิ่นที่นำมาใช้ในการอ้างสิทธิของชุมชนในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรป่าดงภูดินในพื้นที่ศึกษา คือ เขตป่าดงภูดิน บ้านผึ้ง ตำบลหนองแค อำเภอรามัน จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งมีปัญหาเรื่องการจัดสรรทรัพยากรป่าและน้ำที่เกิดจากการพัฒนาของรัฐ ทั้งเรื่องการขยายขอบเขตพื้นที่อนุรักษ์ให้เป็นป่าสงวนแห่งชาติ และการสร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำมูลในเขตอำเภอรามัน ทั้งนี้การใช้เรื่องเล่าเกี่ยวกับเจ้าพ่อดงภูดินให้กลายมาเป็นปฏิบัติการในการอ้างสิทธิชุมชนในการศึกษาครั้งนี้ได้เลือกใช้การนิยามความหมายของ “สิทธิชุมชน” ภายใต้อำนาจสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน โดยบทความนี้ได้ใช้แนวคิดหลักนำมาประกอบการวิเคราะห์ตีความคือ “แนวคิดการศึกษาคติชนว่าด้วยสิทธิชุมชน”

สำหรับแนวคิดการศึกษาคติชนที่สัมพันธ์กับประเด็นเรื่องสิทธิชุมชนนั้นเป็นการเปิดมุมมองและทำความเข้าใจรูปแบบการเรียกร้องสิทธิชุมชนโดยอาศัย

ข้อมูลทางคติชนวิทยา (folklore) มาเป็นเครื่องมือในการปฏิบัติการของชุมชนท้องถิ่นเป็นหลัก ทั้งนี้ข้อมูลคติชนนั้นมีหลากหลายประเภท ไม่ว่าจะเป็น ข้อมูลประเภทมุขปาฐะ (Verbal Folklore) ได้แก่ เรื่องเล่า นิทานพื้นบ้าน ตำนาน เพลงพื้นบ้าน สุภาษิต คำพังเพย หรือข้อมูลประเภทศิลปะการแสดง (Performing Folklore) ได้แก่ ละครพื้นบ้าน เช่น หมอลำ ลิเก โนราห์ หนังตะลุง ซอ เป็นต้น หรือข้อมูลประเภทเครื่องมือเครื่องใช้ (Material Folklore) ได้แก่ งานศิลปะ หัตถกรรม สถาปัตยกรรม เครื่องมือ เครื่องใช้ต่างๆ รวมถึงข้อมูลประเภทประเพณีพิธีกรรม (Customary Folklore) ได้แก่ ประเพณี พิธีกรรม ขนบธรรมเนียม และความเชื่อทางศาสนา อันเป็นกลุ่มข้อมูลทางวัฒนธรรมที่มีความกว้างขวางมาก แต่ทั้งหมดก็ล้วนวางอยู่บนฐานคิดที่เป็นภูมิปัญญาและมรดกทางวัฒนธรรมของกลุ่มชนในแต่ละสังคม ซึ่งสามารถใช้เป็นฐานความรู้ในการพัฒนาและใช้เป็นเครื่องมือเพื่อต่อรองทางสังคมของผู้คนในชุมชนได้

อย่างไรก็ตาม เมื่อสังคมเปลี่ยนไป เนื้อหาของคติชนก็เปลี่ยนไปตามบริบทของสังคมด้วย ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงของสังคมที่ก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ ทำให้วิถีวัฒนธรรมของชุมชนต่างๆ ได้รับผลกระทบ และยังส่งผลทำให้เกิดปรากฏการณ์ทางคติชนในรูปแบบใหม่ขึ้นมาด้วย ดังกรณีการเกิดเรื่องเล่าสมัยใหม่ของผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชนเมืองที่เพิ่มมากขึ้น (ศิริพร ณ ถลาง, 2548: 398) ข้อมูลทางคติชนในยุคปัจจุบันจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงจากกระแสการพัฒนาและลัทธิทุนนิยมไปไม่ได้ ฉะนั้นเราจึงสามารถมองเห็นการแปรรูปของข้อมูลคติชนที่ได้กลายไปเป็น “สินค้าวัฒนธรรม” อาทิ การอนุรักษ์หมู่บ้านชาติพันธุ์ไทดำเพื่อการท่องเที่ยว การสืบทอดและอนุรักษ์ประเพณีเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว เป็นต้น รวมทั้งการประยุกต์ใช้วิถีจารีตประเพณีในอดีตมาเป็นเครื่องมือทางสังคม อาทิ การบวชป่าและการสืบชะตาแม่น้ำเพื่ออนุรักษ์และแสดงสิทธิของชุมชนในการเป็นคู่ดูแลรักษาป่าและผืนน้ำ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนความคิดแบบท้องถิ่นนิยมที่มีการผสมผสานกับความคิดแบบสากลนิยม อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544: 254) ได้เสนอให้เห็นว่า ความสามารถของชาวบ้านในการเลือกหยิบเอาความคิดสากลที่มากับกระแสโลกาภิวัตน์มาใช้ ทั้งเพื่อการผลิตซ้ำ และการปรับเปลี่ยนให้ประเพณีปฏิบัติของจารีต

ท้องถิ่นนั้นกลายสภาพไปเป็นสิทธิตามกฎหมายที่เรียกกันว่า “สิทธิของชุมชน” ได้ในที่สุด

ก่อนอื่นเราควรมาทำความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำว่า “ชุมชน” ก่อน ซึ่งในที่นี้จะขอยกแนวคิดของ Dotson (1991) ที่ได้ให้ความหมายของคำว่า ชุมชนในทางสังคมวิทยาว่า ชุมชน (Community) เป็นการจัดองค์กรทางสังคมรูปแบบหนึ่ง โดยทั่วไปจะให้ความหมายใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรก หมายถึงกลุ่มคนที่รวมกันอยู่ตามพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ เช่น ชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนแออัด เป็นต้น ลักษณะที่สอง หมายถึงกลุ่มคนที่รวมตัวกัน ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งเพื่อทำกิจกรรมบางอย่างร่วมกัน โดยมีโครงสร้างและวัตถุประสงค์การดำเนินการของสมาชิกในชุมชนที่ชัดเจนและต่อเนื่อง เช่น ชุมชนศาสนา ชุมชนวิชาการ เป็นต้น โดยสมาชิกในชุมชนทั้งสองลักษณะจะมีความตระหนักในเอกลักษณ์ของชุมชน และมีความรู้สึกเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกันด้วย

ส่วนคำว่า “สิทธิชุมชน” นั้น พบว่ามีการอธิบายไว้หลากหลายลักษณะ ซึ่งในที่นี้ได้อาศัยทัศนะของ เสน่ห์ จามริก (2545: 396) ที่เสนอว่า สิทธิของกลุ่มหรือสิทธิของชุมชน เป็นสิทธิร่วมเหนือทรัพยากรของชุมชน อันมีความหมายรวมถึงแต่ดิน น้ำ ป่า ทรัพยากรพันธุกรรม ทรัพยากรภูมิปัญญา ฯลฯ เป็นสิทธิตามธรรมชาติในการดำเนินชีวิต สิทธิตามประเพณีของชุมชนในการดูแลและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน ทั้งนี้เพราะชุมชนท้องถิ่นจะอยู่รอดและพัฒนาตนเองอย่างยั่งยืนและมีศักดิ์ศรีได้ จำเป็นต้องมีสิทธิขั้นพื้นฐานในการใช้และดูแลทรัพยากรอย่างยั่งยืน สิทธิชุมชนดังกล่าวยังรวมถึงการปฏิเสธการรุกรานจากภายนอกที่ส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรของชุมชน ฉะนั้น สิทธิของชุมชนจึงเป็นสิทธิของภาคประชาชนในท้องถิ่นที่มีวิถีการดำเนินชีวิตร่วมกัน สิทธิชุมชนจึงหมายถึงสิทธิตามขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา และกฎเกณฑ์แบบแผนที่ชุมชนท้องถิ่นได้ถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมา

การยอมรับสิทธิชุมชนในการอ้างสิทธิเข้าถึงทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น โดยต้องการให้รัฐยอมรับในองค์กรระดับท้องถิ่น สามารถทำการตรวจสอบนโยบายได้ สามารถออกกฎหมายการจัดการทรัพยากรท้องถิ่นได้ ด้วยการรับรองสิทธิการ

ใช้ทรัพยากร เพราะสอดคล้องกับวิถีชีวิตของตนเองได้ดีที่สุด ตลอดจนให้องค์กรของชุมชนท้องถิ่นสามารถปกครองดูแลตัวเองได้ เป็นต้น เช่น การเรียกร้องสิทธิชุมชนในการจัดการป่า แต่ยังยอมรับสิทธิของรัฐ และสิทธิของปัจเจกบุคคลในพื้นที่เดียวกันด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงสิทธิการจัดการเพื่อใช้ประโยชน์ของชุมชนสามารถซ้อนทับกับสิทธิความเป็นเจ้าของของรัฐได้ (อะภัย วาณิชประดิษฐ์, 2546: 14) รวมถึงสิทธิของกลุ่มองค์กรอื่นๆ ที่เข้ามาจัดการทรัพยากร แล้วส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชนด้วย มีตัวอย่างการใช้ข้อมูลทางคดีชนเพื่อต่อสู้ต่อรองกับกลุ่มทุนอุตสาหกรรม เช่น ชาวบ้านแถบอุดรธานีใช้เรื่องเล่าตำนานผาแดงนางไอ่มาต่อต้านกับการสร้างโรงงานเหมืองแร่โพแทชในชุมชน หรือชุมชนบ้านเชียงเหียน จังหวัดมหาสารคาม ได้สร้างเรื่องเล่ากระสอกดอน (กระรอกเผือก) ในวรรณกรรมผาแดงนางไอ่ให้กลายมาเป็นสัตว์สัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ ผู้ทำหน้าที่เป็นอารักษ์ป่าชุมชนในบริเวณตอนป่า เป็นต้น

ทั้งนี้ การอ้างสิทธิในการใช้ทรัพยากรนั้น ในแต่ละชุมชนสามารถทำได้หลากหลายรูปแบบ Vandergeest (1999) ได้ให้ความหมายของสิทธิว่า เป็นการปฏิบัติเพื่อการใช้หรือเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งมีความซับซ้อนในเชิงการปฏิบัติขึ้นอยู่กับลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นชนชั้น เพศ การเมือง ศาสนาชาติพันธุ์ กฎหมาย และวิธีการพิจารณาเกี่ยวกับสิทธิในทรัพยากรอาจพิจารณาจากปัจจัยต่างๆ ได้ที่นอกเหนือจากสิทธิตามกฎหมาย ซึ่งก็คือการอาศัยเรื่องราวที่มีการเล่าขานมาจากบรรพบุรุษ การอ้างสิทธิโดยการใช้เรื่องเล่า รวมไปถึงประวัติความเป็นมาของการเข้าใช้ทรัพยากรตั้งแต่ในยุคของบรรพบุรุษมาเป็นเครื่องมือในการอ้างสิทธิต่อทรัพยากรเหล่านั้นได้ โดยมีการนำมาใช้เป็นวาทกรรมการต่อสู้และต่อรองเพื่ออ้างสิทธิในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากร โดยให้ความสำคัญต่อเรื่องเล่าในวิถีจารีตประเพณีว่ามีบทบาทสำคัญในการที่จะนำมาใช้ต่อสู้กับการบังคับใช้สิทธิโดยอำนาจรัฐได้เช่นกัน

ภาพของการพัฒนาเชิงความคิดควบคู่กันไประหว่างวิถีจารีตชุมชนท้องถิ่นกับวิถีแห่งรัฐ ที่สืบเนื่องมาจนทำให้เกิดแนวคิดในรูปกฎหมายว่าด้วย "สิทธิชุมชน" ในปัจจุบันนี้ พบว่ามีการต่อสู้ต่อรองระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับรัฐมาเป็นเวลาช้านาน

ดั่งที่ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544: 273) ได้ชี้ให้เห็นว่า “สิทธิชุมชนในการจัดการป่าชุมชนได้ตามกฎหมายแสดงให้เห็นว่า ความคิดที่เป็นหลักสากลว่าด้วยสิทธิก็สามารถมีบทบาทอย่างยิ่งในการเปลี่ยนให้จารีตท้องถิ่นเป็นกฎหมาย ในบริบทของการมีส่วนร่วมของท้องถิ่นในกระบวนการนิติบัญญัติ”

จากที่ศนะดังกล่าวข้างต้นในปัจจุบัน (พ.ศ.2557) กฎหมายว่าด้วย “สิทธิชุมชน” ได้รับการเห็นชอบและมีปรากฏในรัฐธรรมนูญแห่งพุทธศักราช 2550 หมวด 3 ส่วนที่ 12 ว่าด้วยสิทธิชุมชน มีปรากฏอยู่ใน 2 มาตรา คือ มาตรา 66 สิทธิอนุรักษ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นและทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และ มาตรา 67 สิทธิอนุรักษ์ บำรุงรักษา และได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ (รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 หมวด 3, 2557) ถึงแม้ว่ากฎหมายสิทธิชุมชนจะมีปรากฏเป็นลายลักษณ์แล้ว แต่ในเชิงปฏิบัติเราก็คงยังพบเห็นความขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรมีเกิดขึ้นอยู่มากมายหลายกรณีในปัจจุบัน

เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างความผูกพันกับธรรมชาติ

มนุษย์กับธรรมชาตินั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้ง ซึ่งต่างก็มีปฏิสัมพันธ์ต่อกันและกัน ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีหลากหลายลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ถูกควบคุมโดยธรรมชาติ หรือการที่มนุษย์รู้จักปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ รวมทั้งมนุษย์เริ่มที่จะทำลายและพยายามเอาชนะธรรมชาติ แต่ทว่าท้ายสุดมนุษย์ก็ต้องยอมรับต่อพลังอำนาจแห่งธรรมชาติที่อยู่เหนือมนุษย์ได้ในที่สุด จากแนวคิดความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่มีต่อกันและกัน กล่าวคือเมื่อมนุษย์ทำลายทรัพยากรธรรมชาติเมื่อใด แนนอนผลกระทบที่เกิดขึ้นย่อมส่งมาถึงตัวของมนุษย์เอง ดังมีคำกล่าวว่า “ธรรมชาติมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับมนุษย์ ซึ่งก่อให้เกิดแนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมขึ้นมา” (Schmonskey, 2012) ฉะนั้นโดยพื้นฐานของความเป็นมนุษย์จึงยังคงต้องพึ่งพาธรรมชาติ และมีธรรมชาติเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการดำรงชีวิตของตนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ภาพความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่มีปรากฏให้เห็นจาก พิธีกรรมและตำนานเจ้าพ่อดงภูดินในพื้นที่ชุมชนราษฎร์ไศล ทำให้มองว่าชาวบ้าน มีวิถีชีวิตประจำวันที่ถูกติดและให้ความสำคัญต่อธรรมชาติและระบบนิเวศชุมชน ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีฐานะ เป็นผู้คุ้มครองดูแลรักษาทั้งผู้คนและชุมชนบ้านเมือง นั่นก็คือ “ญาพ่อดงภูดิน” ผู้เป็นอารักษ์ปกป้องรักษาดูแลทั้งคน-ป่า-ผืนดิน-แม่น้ำ-ไร่นา-สรรพสัตว์ ความคิดนี้ อยู่ในการรับรู้และโลกทัศน์ของผู้คนในชุมชนนี้อย่างแนบแน่น ดังจะเห็นได้จากทัศนะ ของผู้นำอาวุโสในชุมชนผู้หนึ่ง นั่นคือ พ่อใหญ่สิงห์ จำเริญ นายหนึ่งประโมทัยและ นักต่อสู้เพื่อพิทักษ์ป่าดงภูดินที่กล่าวไว้ว่า “ป่ากับคนพึ่งพา คนกับป่าอยู่ด้วยกันมา มีป่าก็มีคน... ไม่มีคนก็ไม่มีป่า ฉะนั้นจึงต้องรักษาป่าไว้” (สิงห์ จำเริญ, 2553) อันสะท้อน ให้เห็นอุดมการณ์ทางวัฒนธรรมและสังคมที่กลายมาเป็นแบบแผนที่เรียกว่า “จารีตฮีตคองประเพณี” ให้แก่ผู้คนในชุมชนได้ยึดถือและใช้เป็นแนวประพฤติปฏิบัติ ร่วมกันมาจนถึงทุกวันนี้

“ป่าดงภูดิน” เป็นป่าสงวนแห่งชาติ ตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลหนองแค มีจำนวน เนื้อที่กว่า 5,100 ไร่ ดงภูดินเป็นเนินเขาเตี้ยๆ ริมลำน้ำมูล อยู่ห่างจากตัวอำเภอ ราษฎร์ไศลไปประมาณ 10 กิโลเมตร เป็นศูนย์รวมความเชื่อของคนแห่งลุ่มน้ำมูลตอน กลาง บริเวณกลางป่าดงลำน้ำมูลเป็นสถานที่ตั้งศาลเจ้าปู่เล็กๆ ที่ชาวลุ่มน้ำมูล ขนานนามว่า “เจ้าพ่อดงภูดิน” แล้วยังมีกลุ่มเจ้าพ่อเจ้าแม่ในป่าที่ชาวบ้านนับถืออีก ถึง 20 ตน แต่ละปีจะมีการเลี้ยงผีปู่ตาถึง 2 ครั้ง เลี้ยงในช่วงเดือน 5 และเลี้ยง ในช่วงเดือน 11 มีการแข่งเรือในลำน้ำมูลทุกปี โดยเรือแข่งจะต้องมาแข่งขัน ให้เจ้าพ่อดงภูดินได้ชม เป็นการประเพณีเริ่มแรกก่อน ความเชื่อเรื่องผีเจ้าพ่อได้ ถูกถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นมาจนถึงปัจจุบัน เรื่องเล่าขานประวัติความเป็นมาเกี่ยวกับ เจ้าพ่อผู้เป็นอารักษ์ดงภูดินมีกล่าวไว้ว่า

“ญาพ่อผู้เป็นใหญ่สุดที่ดงภูดิน คือ ญาพ่ออุปราช ความเป็นมาของ ท่านมีเล่ากันหลายตำนาน อย่างเรื่องหนึ่งว่า ท่านเป็นชาติเชื้อกษัตริย์ เคยอยู่ที่เวียงจันทน์ จนเกิดสงครามใหญ่ จึงอพยพมาอยู่ที่บ่อพันขัน เมืองสุวรรณภูมิ ต่อมา มีพญานาคสาวจากถ้ำวังใหญ่ ตรงสบน้ำที่ลำน้ำ

เสียวไหลลงมาบรรจบกับแม่น้ำมูล แปลงกายเป็นสาวสวยมาหาเพื่อน (มนุษย์) ที่อยู่แถวบ่อพันขัน แต่ก่อนได้เจอเพื่อนเธอเกิดเจอกับเจ้าอุปราช เข้าก่อน และเจ้าชายหนุ่มก็ลุ่มหลงเธอถึงขั้นขอตามกลับไปบ้านเมืองของเธอด้วย นาคสาวที่ชื่อสามสี ขอคำสัญญาจากเจ้าอุปราชให้หลับตาเดินตามเธอไปตลอดทาง จากนั้นก็เป่ามนต์พาเจ้าอุปราชเดินไปทางแปรน้ำ (ทางน้ำลอดใต้ดิน) ไปจนถึงถ้ำวังใหญ่ที่เธออาศัยอยู่ เจ้าอุปราชเกิดความลึกลับสงสัยจึงลืมตาขึ้น มนต์ดำน้ำของนางสามสีเลยคลาย อุปราชจมน้ำตายกลายเป็นเทพเทวาครองรักอยู่กับเจ้านางสามสี ตั้งดวงฤดินเป็นเมืองหลวง มีลูกหลานว่านเครือเกิดขึ้นมากมาย ญาติพี่น้องทางเวียงจันทน์รู้ข่าวความอุดมสมบูรณ์และสงบสุขของบ้านเมืองแถบนี้ก็พากันอพยพตามมา ญาพ่ออุปราชก็ให้กระจายกันออกไปดูแลอาศัยอยู่ในที่ต่างๆ เหมือนสังคมของคน เพียงแต่อยู่กันคนละภพภูมิเท่านั้น”

(วีระศักดิ์ จันทรสังแสง, 2556: 228-229)

มีข้อสังเกตว่า ตำนานในการรับรู้ของชาวบ้านจะระบุชื่อเจ้าพ่อผู้ดูแลรักษาผืนป่าแห่งนี้ว่า “ญาพ่ออุปราช” ซึ่งเป็นชื่อเสียงเรียงนามตามท้องเรื่องตำนานปรัมปราที่เล่าต่อกันมาแต่เดิม แต่ทว่า ภายหลังมีการเรียกชื่อใหม่ โดยใช้ลักษณะของพื้นที่ภูมิศาสตร์ที่เป็นอาณาบริเวณที่เจ้าพ่อดูแลรักษาและทำหน้าที่เป็นอารักษ์ดูแล นั่นคือการนำเอาคำว่า “เจ้าพ่อ” หรือ “ญาพ่อ” มาผสมรวมกับคำว่า “ดงฤดิน” เรียกรวมว่า “เจ้าพ่อดงฤดิน” ลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นนัยความสำคัญที่รับความหมายจากเดิมของชื่อเรียกเจ้าพ่อ ในจารีตประเพณี ซึ่งเชื่อว่าเป็นเจ้านายที่เดินทางมาจากผิงลาว มีตำแหน่งยศฐาบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าอุปราช (ผู้ที่ขึ้นครองราชย์และจะถูกสถาปนาให้เป็นกษัตริย์ในลำดับต่อไป-ผู้เขียน) แต่ภายหลังมีการสร้างความหมายใหม่ด้วยการนิยามชื่อเทพผู้พิทักษ์ป่านี้นว่า “เจ้าพ่อดงฤดิน” แทน ลักษณะเช่นนี้ สื่อให้เห็นถึงนัยสำคัญของการทำให้ธรรมชาติของผืนป่าแห่งนี้กลายเป็นตัวตนของเทพผู้รักษาป่าอย่างเจ้าพ่อดงฤดิน ซึ่งมีพละานุภาพและอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ ไม่ได้เป็นเพียงผืนป่าในความหมายตามลักษณะกายภาพ

อนึ่ง การสร้างภาพลักษณ์ให้เจ้าพ่อคงภูดินเป็นตัวแทนของธรรมชาติ ศักดิ์สิทธิ์นั้น ยังปรากฏให้เห็นชัดเจนจากที่บริเวณหอเจ้าพ่อคงภูดิน ซึ่งจะไม่มีการสร้างรูปปั้นองค์ญาพ่อ แต่จะมีเพียงตุ๊กตาไม้แบบง่าย ๆ โดยสร้างให้เป็นรูปแทนของเจ้าพ่อ ซึ่งไม่ได้มีรูปร่างหน้าตาเหมือนเช่นมนุษย์ทั่วไป โดยนัยสำคัญของการไม่สร้างรูปปั้นองค์เจ้าพ่อคงภูดินในหอเจ้านี้ สะท้อนให้เห็นวิธีคิดแบบพื้นบ้านที่มองว่า ตัวตนและจิตวิญญาณของเจ้าพ่อเป็นสิ่งที่อยู่ในตัวตนและจิตวิญญาณของผืนป่าธรรมชาติผ่านรูปลักษณ์ท่อนไม้ที่ใช้เป็นตัวแทนขององค์เจ้าพ่อคงภูดิน อันชี้ให้เห็นประเด็นความสำคัญที่เกี่ยวโยงกับความรู้ท้องถิ่นในการจัดการด้านนิเวศชุมชนที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติในการเลี้ยงชีพ ตลอดจนการสร้าง ความสมดุล การประสานกลมกลืน และการเคารพที่มนุษย์มีต่อธรรมชาติ (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2539: 33) ดังเช่น ชาวบ้านสร้างรูปเคารพเจ้าพ่อจากท่อนไม้ที่มาจากผืนป่าแห่งนี้ อันเป็นวิธีคิดที่มีลักษณะเฉพาะที่พบเห็นได้จากชุดความรู้เชิงนิเวศของชุมชนที่ไม่พบเห็นในชุดความรู้ในเวทีทวิภาคีสมัยใหม่

ป้ายศาลเจ้าพ่อคงภูดิน และป้ายป่าชุมชน ป่าคงภู
เป็นพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนกันระหว่างการเป็นพื้นที่ชุมชนกับพื้นที่รัฐ

แม่ใหญ่สำเนียง สาทิพย์จันทร์ ผู้อาวุโสชาวบ้านผึ่งคนหนึ่งได้เล่าว่า เมื่อมีเด็กเกิดใหม่ขึ้นในหมู่บ้าน ปู่ย่าตายายของเด็กนั้นจะต้องไปบอกกล่าวเล่าขานแก่องค์ญาพ่อคงภูดินเพื่อให้บรรพการมีอยู่ของสมาชิกใหม่ในชุมชนหมู่บ้านด้วย เช่น เมื่อปี 2553 แม่ใหญ่สำเนียง ได้หลานคนแรกซึ่งเกิดในช่วงเดือน 11 ซึ่งเป็น

ช่วงวันไหว้ญาฟ่องตงภูดินครั้งที่สองของปี แม่ใหญ่สำเนียงได้นำเอาหมากพลู ดอกไม้ ไปบอกกล่าววงศ์ญาฟ่อง และเพื่อนบ้านที่มาชุมนุมกันอยู่ที่บ้าน “จำ” ในงานวันไหว้ญาฟ่องว่า ตนเองเพิ่งได้หลานมาเป็นสมาชิกใหม่ของหมู่บ้าน (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2556: 219) ลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตคนกับธรรมชาติ คือตงภูดินที่เป็นทั้งผืนป่าและผืนน้ำซึ่งรวมอยู่ด้วยกันว่า มีความผูกพันต่อวิถีชีวิตของผู้คนในชุมชนหมู่บ้านนับตั้งแต่เกิดมา เพราะเชื่อกันว่าญาฟ่องตงภูดินในฐานะที่เป็นเทพอารักษ์คุ้มครองดูแลชีวิตให้เกิดแต่ความสุขความเจริญ จิตวิญญาณของสมาชิกผู้เกิดใหม่ในชุมชนจึงถูกเชื่อมร้อยเข้ากับพื้นที่ป่าตงภูดินซึ่งเป็นผืนป่าอันอุดมสมบูรณ์ที่เป็นที่สถิตของจิตวิญญาณของผู้คน โดยมีเทพอารักษ์อย่างญาฟ่องตงภูดินเป็นผู้ปกป้องรักษาด้วย นัยสำคัญของวิธีคิดเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่าชาวชุมชนตงภูดินไม่ได้แยกธรรมชาติออกจากสิ่งคุ้มครองธรรมชาติ แต่มองว่าเป็นสิ่งเดียวกัน ในโลกทัศน์ของชุมชนแห่งนี้ ธรรมชาติไม่ได้เป็นเพียงวัตถุทางกายภาพเท่านั้น แต่ทว่ามี “จิตวิญญาณ” เช่นเดียวกับที่มนุษย์มี

ภาพการเป็นตัวแทนธรรมชาติของญาฟ่องตงภูดินนั้นยังปรากฏให้เห็นได้จากคำเรียกขานในชื่ออื่น ซึ่งอยู่ในวิถีความเชื่อของชาวบ้าน เช่น ชาวอำเภอเบ็ญจมพรพิจังหวัดศรีสะเกษ จะเรียกขานองค์ญาฟ่องตงภูดินว่า “เมฆเมือง” อันเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ และสถิตอยู่ในทุกหนทุกแห่งเสมือนเป็นเมฆที่คอยให้ทั้งน้ำพำน้ำฝน และคอยปกป้องรักษาให้เกิดความชุ่มเย็นเป็นสุขแก่ผู้คนในชุมชนได้ (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ, 2555: 9)

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าฟ่องตงภูดินกับธรรมชาตินั้น ยังพบได้จากภาพของเครื่องแต่งองค์ทรงเครื่องของจำและนางเทียมที่ได้เข้าทรงเจ้าฟ่อง กล่าวคือชุดทรงของเจ้าฟ่องตงภูดินในฐานะที่เป็นผู้นำหรือหัวหน้าของบรรดาผีทั้งมวลนี้จะเป็นเสื้อผ้าแพรพรรณที่สีสันสวยงาม มีดินเงินดินทองระยิบระยับ และที่สำคัญเครื่องทรงของเจ้าฟ่องนั้นจะเป็น “สีเขียว” โดยนัยสำคัญเชิงสัญลักษณ์ของสีอันเสื้อผ้านี้สามารถแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความคิดในเชิงอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติได้เป็นอย่างดี การสร้างภาพลักษณ์ให้เจ้าฟ่องตงภูดินเป็นตัวแทนของธรรมชาติแห่งผืนป่า จึงสื่อให้เห็นถึงคุณค่าเชิงจิตวิญญาณของผืนป่าตงภูดินที่มีต่อวิถีชีวิตผู้คนและชุมชนท้องถิ่นด้วยเช่นกัน

สำหรับวัตถุประสงค์ของการบวสรวงศาลเจ้าพ่อตงกุดดินนั้น ก็เพื่อสร้างความร่มเย็นเป็นสุข ทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล โดยชาวบ้านมีความเชื่อว่า หากใครมาทำลายป่า เจ้าพ่อจะดลบันดาลให้มีเหตุเภทภัยต่างๆ คนที่นับถือบูชาญาพอย่างมั่นคง ชีวิตจะไม่ตกต่ำ จะไปรบทัพจับศึก ขึ้นรถ ลงเรือ ไปเหนือ ล่องใต้ นึกถึงญาพแล้วจะปลอดภัย พิธีบวสรวงญาพ ก่อให้เกิดความสามัคคีใน ประเพณีงานบุญต่างๆ ของชุมชน อาทิเช่น บุญบั้งไฟและแข่งเรือยาว ความเชื่อเรื่องญาพตงกุดดินเป็นเมืองหลวงของเหล่าดวงวิญญาณ มีบริวารเป็นผีที่สิงสถิตตามกุด หนอง โนน ป่า ในบริเวณลุ่มน้ำมูล ลำน้ำเสียวแถบนี้ ชาวบ้านไปทำไร่ทำนา ต้องเคารพ ซึ่งอำนาจของญาพก็จะช่วยคำจุนให้ชาวปาลานาน้ำทั้งหลายนั้นมีแต่ความอุดมสมบูรณ์ (สำนักงานความหลากหลายทางชีวภาพด้านป่าไม้ กรมป่าไม้, 2552: 13) ความเชื่อดังกล่าวได้กลายมาเป็นข้อปฏิบัติของคนในชุมชนอย่างได้ผล เนื่องจากบริเวณป่าดังกล่าวในปัจจุบันกลายเป็นผืนป่าอนุรักษ์ของชุมชน ซึ่งต่อมาภาครัฐได้สถาปนาให้กลายเป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ส่งผลทำให้ชุมชนได้รับพระราชทานธงพิทักษ์ป่าเพื่อรักษาชีวิต “ธงช้าง 3 เชือก” ในปี 2539 และเป็นชุมชนอนุรักษ์ธรรมชาติที่ได้รับรางวัลลูกโลกสีเขียวประจำปี 2550 ด้วยเช่นกัน

เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับการสร้างเครือข่ายและเคลื่อนไหวทางสังคม

ในวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่นกับป่า แม่น้ำ ดำเนินควบคู่กันไป ด้วยความผูกพันและพึ่งพาอาศัยกัน อันเป็นพื้นฐานของสังคมวัฒนธรรม ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือในเรื่องป่าชุมชนซึ่งเป็นการรักษาป่าบนฐานความเชื่อบางประการ เช่น ความเชื่อเรื่องผิวน้ำของภาคเหนือ ความเชื่อเรื่องดอนปู่ตาของภาคอีสาน เป็นต้น ความเชื่อเหล่านี้ก่อให้เกิดประเพณีการใช้ป่าอย่างอ่อนน้อมยำเกรงในบุญคุณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สถิตอยู่ในป่า และได้พัฒนาเป็นพื้นฐานทางศีลธรรมในการจัดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเชื่อมโยงโดยตรงกับรูปแบบการผลิตในภาคเกษตร (ประเวศ วะสี (บรรณาธิการ), 2553: 367) อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันพบว่า มีปรากฏการณ์ความขัดแย้งที่เกี่ยวข้องกับการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะ

ระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็นภาพฉายอย่างหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงการต่อสู้ และต่อรองของชุมชนในปัจจุบัน และในชุมชนท้องถิ่นหลายพื้นที่พยายามพัฒนาการจัดการความขัดแย้งเหล่านี้ โดยอาศัยวิถีวัฒนธรรมชุมชนเพื่อใช้เป็นกลไกทางสังคม ในการตอบโต้กับรัฐและนโยบายของรัฐในการจัดการทรัพยากรซึ่งส่งผลกระทบต่อ และสร้างความเดือนร้อนต่อวิถีชุมชนท้องถิ่น

จากการศึกษาดำเนินการเรื่องเล่าเจ้าพ่อดงภูดิน พบว่าเรื่องราวความเชื่อ ศรัทธาต่อเจ้าพ่อดงภูดินสามารถสะท้อนให้เห็นปฏิบัติการในระดับชุมชนที่มีการ สร้างเครือข่ายและการเคลื่อนไหวทางสังคมด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อยืนยันในสิทธิของชุมชน ที่มีต่อผืนป่าแห่งนี้ อีกทั้งยังต้องการให้มวลชนสาธารณะได้รับรู้โดยการเลือกใช้ วิธีการสร้างอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมและสร้างตัวตนของคนอีสานเข้ามาประกอบ สร้างพื้นที่ทางสังคม และส่งเสริมสนับสนุนการสร้างเครือข่ายและเคลื่อนไหวทาง สังคมผ่านเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวกับเจ้าพ่อดงภูดินให้กลายเป็นเครื่องมือที่เป็น กลยุทธ์ต่อรองในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมชุมชน แบบหนึ่ง อีกทั้งยังสามารถทำให้มองเห็นภาพการเคลื่อนไหวต่อสู้ร่วมกันเพื่อปลุก ชีวิตของความเป็นชุมชนท้องถิ่นดงภูดินให้ฟื้นขึ้นมาใหม่ด้วย

กิจกรรมเชิงพิธีกรรมที่เป็นเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ที่แสดงให้เห็นถึงการสร้าง เครือข่ายและการเคลื่อนไหวทางสังคมผ่านเรื่องเล่าเจ้าพ่อดงภูดิน พบว่ามีเรื่อง ประเพณีการแข่งขันเรือในลำน้ำมูล คือชาวอำเภอรามไธสง มีความเชื่อว่าหลังออก พรรษา จะต้องมีการบวงสรวงเทพเจ้าแห่งลำน้ำมูล ซึ่งพิธีบวงสรวงนั้นส่วนหนึ่ง ก็คือ การแข่งเรือ (การแข่งขันเรือยาว) โดยชุมชนที่อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำมูล ลุ่มน้ำเสียว ซึ่งประกอบด้วยอำเภอรามไธสง ติลาลาด บึงบูรพ์ จังหวัดศรีสะเกษ อำเภอพนมทวาย สุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ จะต้องนำเรือยาวมา แข่งขันเพื่อบวงสรวงถวายศาลเจ้าพ่อดงภูดิน ซึ่งตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ดงภูดิน ริมฝั่งแม่น้ำมูล บ้านฝาง ตำบลหนองแค อำเภอรามไธสง จังหวัดศรีสะเกษ โดยกำหนดเอาวันพุธแรก หลังวันออกพรรษาเป็นวันบวงสรวงและแข่งขัน หลังจากนั้น สนามแข่งขันสนามที่ 2 ก็คือ สนามแข่งขันบวงสรวงที่ทำน้ำวัดบ้านห้วย ตำบลบัวทุ่ง อำเภอรามไธสง จังหวัดศรีสะเกษ เมื่อเสร็จสิ้นแล้วจึงจะเป็นสนามแข่งขัน

ของอำเภอราชสีไศล โดยอำเภอยังร่วมกับสภาวัฒนธรรม เทศบาลตำบลเมืองคง ส่วนราชการ องค์การบริหารส่วนตำบลทั้ง 13 แห่ง กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พ่อค้า ประชาชน ร่วมกันจัดงานประเพณีดังกล่าวสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ลักษณะลำดับขั้นตอนการจัดงานดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงการสร้างเครือข่ายและการเคลื่อนไหวทางสังคมโดยอาศัยเรื่องประเพณีการแข่งขันเรือยาวเพื่อถวายเป็นเครื่องบูชาแก่องค์ญาพ่อดงภูดิน ซึ่งเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้คนในแถบนี้เชื่อถือศรัทธาร่วมกัน โดยมีการสร้างเครือข่ายชุมชนร่วมกับชุมชนอื่นๆ ที่อยู่ใต้อาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง ไม่ว่าจะเป็นจังหวัดศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ก็เข้าร่วมกัน ซึ่งถือเป็นการใช้ “ทุนทางวัฒนธรรม” ที่เชื่อถือกันมานาน นั่นก็คือ กลุ่มลูกหลานของเจ้าพ่อดงภูดินที่จะมาร่วมแสดงความเคารพบูชาในงานไหว้

การสืบทอดประเพณีแข่งเรือในลุ่มน้ำมูลของชาวอำเภอราชสีไศลซึ่งดำรงอยู่ในวิถีชีวิตมาจนถึงทุกวันนี้ ก็เนื่องด้วยความเชื่อเรื่องพลังอำนาจของญาพ่อดงภูดินด้วย เพราะชาวบ้านเชื่อว่าหากไม่ปฏิบัติหรือจัดประเพณีแข่งเรือแล้วเจ้าพ่ออาจบันดาลความทุกข์ยากให้เกิดแก่ชุมชนบ้านเมืองได้ ด้วยเหตุนี้ อำนาจของผีจึงช่วยผลักดันให้อำนาจทางการเมืองต้องปฏิบัติตามกิจพิธีเชิงจิตวิญญาณนี้ด้วย สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนได้ใช้ “เจ้าพ่อดงภูดิน” มาสร้างเป็นฐานอำนาจเชิงสัญลักษณ์เพื่อขยายผลให้ชุมชนในเครือข่ายลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำเสียผ่านประเพณีการแข่งขันเรือ บริเวณทำนบน้ำบ้านฝ้างเป็นแห่งแรกอันเป็นการบวงสรวงแก่เจ้าพ่อดงภูดิน ซึ่งจะมีการเข้าทรงและเดินทางมาชมในงานพิธีนี้ด้วยทุกปี นโยบายของปฏิบัติการเช่นนี้ บ่งบอกให้เห็นถึงการสร้างตัวตนทางวัฒนธรรมของชาวอีสานลุ่มน้ำมูลที่มีอยู่ร่วมกันเนื่องจากวัตถุประสงค์ของประเพณีการแข่งขันเรือยาวที่อำเภอราชสีไศลไม่ได้เป็นเพียงการแข่งขันเรือเพื่อสร้างความสนุกสนานเท่านั้น หากแต่เป็นพิธีกรรมเชิงจิตวิญญาณที่เชื่อมโยงเข้ากับตัวตนขององค์เจ้าพ่อดงภูดินและกลุ่มเครือข่ายลูกหลานในที่ต่างๆ เพื่อให้มีความสัมพันธ์แนบแน่น และมีสำนึกในการที่จะอนุรักษ์ รักษา และหวงแหนผืนป่าดงภูดินร่วมกัน อันเป็นการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการจัดการทรัพยากรชุมชนได้อีกประการหนึ่ง

ภาพการนับถือบูชาญาพอดงภูดินที่มองเห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนอีกที่หนึ่งคือ เขตอำเภอบึงบูรพ์ จังหวัดศรีสะเกษ มีการสร้างอนุสาวรีย์ของญาพอดอุปราชในฐานะที่เป็นเทพหลวงแห่งดงภูดินตั้งเด่นอยู่หน้าว่าการอำเภอบึงบูรพ์ และที่วัดศรีบึงบูรพ์ ทั้งนี้ชาวบ้านเชื่อว่าไม่ใช่เป็นเพียงอนุสาวรีย์ที่เป็นแค่สัญลักษณ์ของท้องถิ่น แต่ทว่ายังเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจและเป็นความศรัทธาสักการะที่ยังอยู่ในวิถีความเชื่อของผู้คนอย่างแท้จริง (วีระศักดิ์ จันทร์สงแสง, 2556: 236) นอกเหนือจากนี้ ยังมีเรื่องราวเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นว่า องค์ญาพอดงภูดินที่ออกมาร่วมมือกิจกรรมร่วมกับกลุ่มมวลชนเพื่อต่อต้านเขื่อนห้วยนา-ราษีไศล กล่าวคือ เมื่อปี 2552 กลุ่มสมัชชาคนจนเขื่อนห้วยนา และเขื่อนราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ได้จัดกิจกรรมปลูกพืชพันธุ์แห่งการต่อสู้ บริเวณสันเขื่อนราษีไศล โดยทำพิธีอัญเชิญเจ้าพ่อดูปฮาดแห่งดงภูดิน หรือเจ้าพ่อดงภูดิน บ้านผึ่ง ราษีไศล พร้อมทั้งเหล่าเทพเทวา แม่เขียวคำ และทหารผู้ปกป้องรักษาตามความเชื่อถือศรัทธาดั้งเดิมที่สืบทอดมา โดยเจ้าพ่อดงภูดินได้มาประทับร่างทรง (นางเทียม) จากนั้นชาวบ้านก็ได้บอกกล่าวขอปลูกต้นไม้เพื่อเป็นสัญลักษณ์แห่งการต่อสู้แก่องค์เจ้าพ่อ ซึ่งเจ้าพ่อดงภูดินได้ชี้จุดปลูกต้นไม้ในที่ต่างๆ พร้อมทั้งกล่าวว่า ต้นไม้เหล่านี้เป็นต้นไม้ของลูกหลาน จะให้บริวารทหารที่อยู่บริเวณนี้เป็นผู้ปกป้องรักษา ผู้ใดมาทำลายจะทำให้มีอันเป็นไป ไม่อยู่เป็นสุข หลังจากให้บรรดาเทพเทวาและเหล่าทหารช่วยกันปลูกต้นไม้แล้ว ชาวบ้านก็ได้อัญเชิญให้เจ้าพ่อดงภูดินและเหล่าเทพทั้งหลายร่ายรำเพื่อเป็นสิริมงคลและสร้างขวัญกำลังใจให้ชาวบ้านต่อไป (ประชุมประทีปไศลภูลี เขียวบังภู, 2552) อันเป็นการใช้เรื่องเล่าเชิงจิตวิญญาณที่ผู้คนในท้องถิ่นเชื่อถือนั้นตอบโต้การสร้างอำนาจเหนือพื้นที่ (Territorialization) ของรัฐ ซึ่งพยายามกำหนดขอบเขตของพื้นที่และกีดกันชุมชนไม่ให้อำนาจเข้าถึงแหล่งทรัพยากรที่เคยใช้มาก่อนได้อย่างเสรี

จากเหตุการณ์การเคลื่อนไหวทางสังคมดังกล่าวข้างต้น พบว่าภาพลักษณ์ขององค์ญาพอดงภูดินโดยเฉพาะการเป็นผู้นำในการปลูกต้นไม้สัญลักษณ์ของการต่อต้านเขื่อนนั้น ถือเป็นจุดสำคัญที่น่าสนใจยิ่ง กล่าวคือ พฤติกรรมการปลูกต้นไม้ในบริเวณสันเขื่อนราษีไศลที่นักอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมกลุ่มต่างๆ ต่างเห็นแย้ง

และขัดค้านมาตลอด การผนวกเอาภาพเจ้าพ่อคงภูดินเข้าไปร่วมขบวนการด้วย ทำให้มองเห็นว่า การคัดค้านไม่สนับสนุนการสร้างเขื่อนกันลำน้ำมูลในครั้งนี้ เป็นจารีตปฏิบัติที่ทรงคุณค่า ภาพเจ้าพ่อคงภูดินปลุกต้นไม้บริเวณสันเขื่อน จึงสื่อให้เห็นถึงการสนับสนุนแนวคิดการคัดค้านและต่อต้านการสร้างเขื่อน เพื่อให้ตระหนักว่ากลุ่มชาวบ้านรายไร่ไศลและเครือข่ายชุมชนในลุ่มน้ำมูลมีทักษะที่ไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อนฝายกันน้ำแห่งนี้ เพราะเป็นเสมือนการทำลายระบบจารีตีดิตคองประเพณีดั้งเดิม และคำสาปแช่งของเจ้าพ่อคงภูดินที่กล่าวว่า “ต้นไม้ไม่ต้องดำรงอยู่ และให้ลูกหลานรักษา หากผู้ใดทำลายจะมีอันเป็นไป” ทำให้มองเห็นการเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรชุมชนของเจ้าพ่อคงภูดินด้วยการใช้พลังของมิติทางจิตวิญญาณที่ผู้คนส่วนใหญ่เชื่อถือศรัทธา โดยการเคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้และต่อรองกับอำนาจรัฐ และเสมือนเป็นการแสดงความคิดเห็นเพื่อเรียกร้อง “สิทธิชุมชน” ตามจารีตประเพณีของชุมชนในอีกรูปแบบหนึ่ง

อนึ่ง ภาพลักษณ์ของเจ้าพ่อและเหล่าเทพเทวาที่นำเสนอผ่านปฏิบัติการทางสังคมในครั้งนี้ ยังสื่อให้เห็นนัยของการยืนยันหยัดในศักดิ์ศรีของความเป็นชุมชนท้องถิ่น เป็นวิถีชีวิตตามจารีตประเพณีของชุมชนเพื่อปรับเปลี่ยน ต่อรอง ตอบโต้ และผลิตใหม่ภายใต้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจอย่างเป็นพลวัต

นอกจากปฏิบัติการทางสังคมที่เป็นภาพการเคลื่อนไหวของเจ้าพ่อคงภูดินแล้ว ยังมีกลุ่มชาวบ้านและกลุ่มเครือข่ายต่อต้านการสร้างเขื่อนซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) และกลุ่มนักวิชาการจากสถาบันการศึกษาเข้าร่วมเป็นเครือข่ายเคลื่อนไหวในครั้งนี้ด้วย ลักษณะเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าการเน้นย้ำหรือสนับสนุนสิทธิชุมชนดังกล่าว ถือว่าเป็นอุดมการณ์ต่อต้านความคิดครอบงำอย่างหนึ่ง ซึ่งก่อตัวขึ้นมาจากความขัดแย้งที่ถูกครอบงำที่มาจากกระแสการพัฒนาและโลกาภิวัตน์ โดยการต่อสู้ทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน พร้อมกับการประสานเครือข่ายเป็นพันธมิตรกับองค์กรอื่นๆ โดยนัยสำคัญเช่นนี้ จึงถือเป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ผ่านตัวตนของบุคคลศักดิ์สิทธิ์ในความเชื่อแบบจารีตประเพณีท้องถิ่นดั้งเดิม นั่นคือการอัญเชิญญาพ่อเจ้าคงภูดิน เทพหลวงแห่งลุ่มน้ำมูลออกมาปฏิบัติการร่วมการต่อต้านในครั้งนี้ด้วย ภาพการเคลื่อนไหวของเจ้าพ่อคงภูดินที่ออกมาปลุกต้นไม้

สัญลักษณ์แห่งการต่อสู้/ต่อต้านเชื่อนั้นในเหตุการณ์ครั้งนั้น ยังมีนัยสำคัญที่บ่งบอกให้เห็นว่า การต่อต้านเชื่อนั้นเป็นขบวนการของภาคประชาชนโดยมีภาพร่างของเจ้าพ่อดงภูดินและบริวารเป็นหัวหน้าผู้นำเข้าร่วม แน่หนอนว่าเป็นสาระของการต่อต้านที่วางอยู่บนพื้นฐานของวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของกลุ่มชาวบ้านในแถบนี้

การปรับเปลี่ยนบทบาทหน้าที่จากเจ้าพ่อดงภูดินและกลุ่มคนและบ้านเมืองให้กลายเป็นผู้ต่อต้านอำนาจทุนนิยมเพื่อพิทักษ์คำจูนรักษาทรัพยากรในความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกิดขึ้นระหว่างภาครัฐกับชุมชนนั้น สื่อให้เห็นถึงภาพของชุมชนที่ไม่ได้ดำรงคงอยู่ตามวิถีทางของตนได้อย่างอิสระ หากแต่ได้รับผลกระทบทางโครงการจากนโยบายของรัฐในกระบวนการเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัย และถูกซ้ำเติมอย่างหนักในระบบทุนนิยมอุตสาหกรรม ซึ่งก่อให้เกิดผลเสียในฐานกำลังที่เป็นทรัพยากรและภูมิปัญญาความรู้ของชุมชน เป็นการสูญเสียมรดกทางวัฒนธรรมที่ได้สั่งสมสืบทอดต่อกันมา (เสนห์ จามริก, 2537: 228)

มีข้อสังเกตว่า ช่วงเวลาของการอัญเชิญเจ้าพ่อภูดินในเหตุการณ์ครั้งนี้เป็นช่วงเวลาที่แตกต่างกันจากกิจกรรมในวิถีจารีตประเพณี คือจะมีการทรงในช่วงเดือน 8 (กรกฎาคม) ซึ่งโดยปกติแล้วตามความเชื่อเจ้าดงภูดินจะเข้าทรงและมีการประกอบพิธีกรรมอัญเชิญออกมาในช่วงเดือน 5 และเดือน 11 เท่านั้น แต่การออกมาปลุกต้นไม้นี้ในช่วงเหตุการณ์นี้ถือเป็นการกิจพิเศษ ซึ่งเกิดจากการร่วมมือกับเครือข่ายภาคเอกชนและนักวิชาการที่ได้เข้ามาร้องขอให้เจ้าแม่นางเทียมเข้าทรงอัญเชิญองค์ญาพ่อดงภูดินมาร่วมกิจกรรมในครั้งนี้ ในฐานะที่เป็นตัวแทนของภาคประชาชนท้องถิ่นเพื่อเคลื่อนไหวในลักษณะของการต่อรองอำนาจกลไกของรัฐเกี่ยวกับเชื่อนดังกล่าว รวมทั้งยังช่วยตอกย้ำการมีอยู่ของตัวตนทางวัฒนธรรมชุมชนได้เป็นอย่างดี

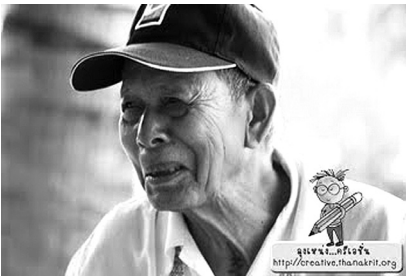
เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์กับการต่อรองเพื่อสร้างความหมายว่าด้วยสิทธิชุมชน

การสร้างควมหมายสิทธิชุมชนของชาวดงภูดิน ตำบลหนองแค อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งแต่เดิมกลายเป็นพื้นที่ป่าชุมชน แล้วได้แปรเปลี่ยนมา

เป็นป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งตกอยู่ภายใต้บริบทของการพัฒนาแห่งรัฐ อันก่อให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติขึ้นระหว่างรัฐกับชุมชน ส่งผลทำให้ชุมชนถูกกีดกันสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร อีกทั้งยังถูกกล่าวหาว่าเป็นต้นเหตุของปัญหาทรัพยากรจนกลายเป็นมายาคติทางวัฒนธรรมที่นำไปสู่การลดทอนความชอบธรรมในการต่อรองสิทธิชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ของรัฐที่ขยายอำนาจครอบครองพื้นที่และควบคุมกิจกรรมของชุมชนท้องถิ่น และภายใต้เงื่อนไขพื้นที่อนุรักษ์ซึ่งเป็นป่าสงวนแห่งชาติที่ทับซ้อนกับพื้นที่ชุมชน ส่งผลให้ชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ป่าชุมชนเหมือนดังเช่นเคยได้อีก ฉะนั้นชุมชนจึงพยายามที่จะสร้างความหมาย “สิทธิชุมชน” โดยส่วนหนึ่งได้อาศัยเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์มาเป็นเครื่องมือเพื่อใช้ในการต่อรองการเข้าถึงทรัพยากรและสิทธิทางวัฒนธรรมเพื่อนำมาซึ่งอำนาจและตัวตนของชุมชนท้องถิ่น โดยชุมชนได้ปรับกลยุทธ์และผลิตสร้างความรู้ใหม่ที่วางอยู่บนฐานจารีตประเพณีเพื่อต่อสู้และต่อรองให้สิทธิชุมชนตามกฎหมายจารีตได้รับการยอมรับและการคุ้มครองตามสิทธิทางการเมืองตามกฎหมาย

มีปรากฏการณ์อย่างหนึ่งในชุมชนบ้านฝ้าง กล่าวคือ ในชุมชนแห่งนี้ก็มีปฏิบัติการทางวัฒนธรรมเพื่อใช้เป็นกลไกทางสังคมในการตอบโต้และต่อรองของชุมชนกับรัฐและกระแสการพัฒนาที่ส่งผลกระทบต่องิวิติชีวิตป่าชุมชน ตลอดจนเพื่อสร้างสิทธิชุมชนในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรป่า นั่นคือ ปฏิบัติการทางวัฒนธรรมที่เป็นภูมิปัญญาที่ถูกนำมาผลิตซ้ำและสร้างใหม่ คือ “การเล่นหนังประโมทัย” หรือ “หนังบักต้อ” ซึ่งรู้จักกันในวงกว้างก็คือหนังตะลุงอีสาน ดังกรณีคณะ ส. ร่วมมิตร แห่งบ้านฝ้าง ตำบลหนองแค อำเภอราชไศล นำโดยพ่อใหญ่สิงห์จำเรียม เป็นหัวหน้าคณะและนายหนังตะลุง ซึ่งถึงแม้หนังตะลุงนั้นดูจะเป็นสิ่งที่ล้าสมัยภายใต้บริบทของยุคสมัยใหม่ แต่ก็พบว่านับตั้งแต่ปี 2532-2552 พ่อใหญ่สิงห์และกลุ่มอนุรักษ์ผืนป่าดงกุดินได้ร่วมกันต่อสู้เพื่อให้ทรัพยากรป่าชุมชนแห่งนี้ดำรงคงอยู่สืบมาจนถึงทุกวันนี้ ส่วนหนึ่งก็ด้วยแรงขับเคลื่อนของการสร้างกระแสสำนึกอนุรักษ์ผืนป่าดงกุดินให้แก่เยาวชนและประชาชนในชุมชนนั่นก็คือ การใช้ภูมิปัญญาการเล่นหนังตะลุงอีสานที่พ่อใหญ่สิงห์และกลุ่มคณะได้ใช้เป็นเครื่องมือสื่อสารและโต้กลับ กล่าวคือ จากเดิมหนังตะลุงของคณะพ่อใหญ่สิงห์จะเล่นเรื่องราวเกี่ยวกับ

วรรณคดีท้องถิ่น เช่น พระลักพระลาม กาพะเกด สิ้นไชย ขูลูนางอ้ว หรือผาแดงนางไอ่ เท่านั้น แต่หลังจากวิกฤตการณ์ฝิ่นป่าดงภูดินถูกบุกรุก และรัฐขยายขอบเขตการอนุรักษ์ทำให้ผืนป่าชุมชนกลายเป็นป่าอนุรักษ์ของรัฐที่ถือเป็นการกระทำที่ชอบด้วยกฎหมาย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 183) ซึ่งชาวบ้านไม่มีสิทธิมีเสียงในการจัดการดูแล ด้วยเหตุนี้ พ่อใหญ่สิงห์ในฐานะ “ครูหนัง” ผู้เป็นสมาชิกและแกนนำคนหนึ่งของชุมชนจึงดัดแปลง แปรรูป ปรับเปลี่ยนลักษณะการแสดงหนังตะลุงให้มีเรื่องราว “กลืนอายุ” ของการเมืองบ้าง การอนุรักษ์ผืนป่าแทรกเข้ามาบ้าง ประยุกต์สอดแทรกสาระข้อคิดที่แตกต่างไปจากเดิม คือจากคติคำสอนทางพุทธศาสนา ให้กลายเป็นคติคำสอนทางสังคมว่าด้วยเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมของชุมชน โดยเริ่มจากการใช้หนังประโมทัยแสดงเพื่อเป็นเครื่องบันทึกเรื่องราววงศ์เจ้าพ่อดงภูดินภายในพื้นที่เขตอนุรักษ์

พ่อใหญ่สิงห์ จำเริญ ครูหนังประโมทัย (หนังบักต้อ) หรือหนังตะลุงอีสาน คณะ ส.ร่วมมิตร ผู้นำเอาศิลปะการแสดงพื้นบ้านมาใช้ในการปลูกจิตสำนึกเชิงอนุรักษ์ธรรมชาติ
ที่มา: ลุงเห่ง ศรีเอชัน (2553) จาก <http://creative.thanakrit.org/knowledge-1>

พ่อใหญ่สิงห์ กล่าวว่า หนังประโมทัยที่คณะเล่นบางครั้งเล่นให้เยาวชนและสมาชิกในชุมชนได้ชมได้ดู และยังเล่นเพื่อเป็นเครื่องเช่นสรวงบูชาองค์เจ้าพ่อให้บันดาลความช่วยเหลือแก่ชุมชนด้วย ดังกรณีเมื่อเหตุการณ์ต่อต้านการสร้างเขื่อนราษีไศล ก็ได้มีการประยุกต์เรื่องราวให้ตัวละครต่างๆ พุดคุยแลกเปลี่ยนทัศนะถึงปัญหาสิ่งแวดล้อมและการทำลายผืนป่าที่เป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้าน โดยจะใช้ตัวละครหนังชื่อบักต้อ บักป่อง บักแกว และบักเหมบ (ชื่อตัวหนังที่เป็น

กลุ่มตัวแสดงแบบตลกโปกฮา) มาเล่นสลับกับเนื้อเรื่องของวรรณคดีหลัก โดยให้มีเหตุการณ์ที่ตัวละครได้พูดคุยกันเกี่ยวกับการเมืองบ้าง ผลกระทบของสร้างเชื่อกัน น้ำบ้าง หรือประชดประชันเสียดสีนโยบายรัฐบาลบ้าง เพื่อเป็นการปลุกจิตสำนึกให้ชุมชนท้องถิ่นเกิดความรักความหวงแหนในผืนป่าดงภูดิน และทำให้มองเห็นคุณค่าป่าที่มีต่อวิถีชีวิตผู้คนอย่างไรด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ในเนื้อเรื่องวรรณคดีที่ได้ประยุกต์เอาแนวคิดการอนุรักษ์ผืนป่าและต่อต้านเขื่อน เพราะเกิดน้ำกันเขื่อนได้ท่วมไร่นาและผืนป่าบางป่าทาม ทำให้วิถีชีวิตของชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงไป

การประยุกต์นำเสนอสาระคำสอนเพื่อให้เป็นคติข้อคิดเตือนใจนั้น เนื้อเรื่องหนังตะลุง ดังเช่นเรื่องพระลักพระลามลำดำนเขื่อน ก็จะมีการขับร้องขับลำผ่านตัวละครเอก นั่นคือ “พระลัก-พระลาม” ในฐานะที่เป็นพระโพธิสัตว์ผู้ที่มีพลังอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ แต่ในการดำเนินเรื่องพระลามลำดำนเขื่อนนี้ก็ได้แปรรูปสถานภาพและบทบาทให้กลายเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่า และเป็นตัวแทนอีกอย่างหนึ่งของการเรียกร้องเพื่อให้เกิดสิทธิชุมชนขึ้นมาด้วย พระลามในวรรณคดีท้องถิ่นในหนังประโมทัยจึงถูกผลิตซ้ำและสร้างความหมายใหม่ จากบทบาทของพระเอกที่ต้องต่อสู้กับเหล่าพญายักษ์ทั้งหลายเพื่อแย่งชิงนางสีดาให้กลับคืนมาสู่บ้านเมืองของตน แปรเปลี่ยนเป็นพระลามผู้มีจิตอนุรักษผืนป่า และต้องการต่อสู้เพื่อสิทธิของชุมชนแทน อันเป็นตำนานบทหนึ่งของการต่อสู้เพื่อพิทักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ดังคำกล่าวของพระลามในกลอนลำหนังตะลุงของคณะ ส.ร่วมมิตร (สิงห์ จำเริญ, 2553) ตอนหนึ่งว่า

“พี่น้องเอ๋ย ตั้งแต่ก็ป่าแมกไม้ กว้างใหญ่ไพรหนา สายคงคาน้ำชีไหลล้น
ลำมูนตั้งไหลเลยบ่ถูกอ้ง ลำโขงยังอยู่ยั้ง เมืองบ้านสืบอีสาน ชุมมือนี่
แปนเอ็ดเจ็ด บ่เหลือเกลี้ยงปลาโต ผุ่งเสื่อช้างสิงห์ลิงชะนีเปิดจ่อย
คลองหนองห้วยฝนบ่ฮวยน้ำบ่ฮอง คนอีสานใหญ่น้อยโฮมเข้าสู่ปลุก ครั้นสิ
คิดต่อโขง โขงนั้นพัดมาขุน ครั้นสิคิดต่อมูน มูนข้าพัดมาหมอง ครั้นสิคิด
ต่อชี ชีนั้นได้แต่ฮ้อง ครั้นสิคิดต่อพอง พองนั้นกะมาเนา อีสานเขามีแต่
เตร้า ให้มากู้ช้อยกัน พี่น้องเอ๋ย ให้มากู้ช้อยกัน”

จากปรากฏการณ์ดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าถ้อยคำเหล่านี้เป็นเสมือน “ภาษาศักดิ์สิทธิ์” ตามทัศนะของชาวบ้านผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม เพราะบทพูดข้างต้นนั้นเป็นถ้อยคำออกมาจากคำพูดของพระลามผู้มีฐานะเป็นพระโพธิสัตว์ในเรื่องวรรณคดีท้องถิ่น ถ้อยคำนี้จึงเป็นเสมือน “กระบวนการการอ้างสิทธิ์” รูปแบบหนึ่งในเรื่องการรักษาผืนป่าและเรียกร้องให้ชุมชนแสดงสิทธิของตนในการดูแลปกป้องป่า ตลอดจนฟื้นฟูศักยภาพของแม่น้ำมูล และฟื้นฟูชีวิตให้แก่ผืนป่าด้วยการใช้เรื่องเล่าที่ถ่ายทอดสื่อสารผ่านตัวละครในวรรณคดีท้องถิ่น โดยชาวบ้านได้หยิบยืมภาพตัวละครพระลามมาสวมบทบาทในการเป็นผู้นำการพิทักษ์ป่าชุมชนผ่านการละเล่นของนายหนังประโมทัย ฉะนั้นเส้นเสียงของพ่อใหญ่สิงห์ที่สะท้อนผ่านตัวพระลาม จึงมีเรื่องราวของการอ้างสิทธิ์ในระบบนิเวศผืนป่าให้แก่ชุมชนโดยอ้อมด้วยเช่นกัน

การให้ตัวละครพระลาม เป็นผู้เล่าเรื่องจึงสื่อให้เห็นถึงการสร้างนิยามความหมายว่า เป็นผืนป่าศักดิ์สิทธิ์ เพราะออกมาจากคำกล่าวของพระลามโพธิสัตว์ และเพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่ชุมชนท้องถิ่นเพื่อขจัดสิ่งที่เป็นตัวทำลายระบบของผืนป่าของชุมชน

ภาพเหตุการณ์ “พระลามสอนการอนุรักษ์ผืนป่า” ในขณะละครชาวบ้านนำโดยพ่อใหญ่สิงห์และหมู่คณะนี้ จึงทำให้มองเห็นการปฏิบัติการของชุมชนในการตอบโต้/ต่อรองและสร้างความหมายเกี่ยวกับสิทธิชุมชนต่อผืนป่าที่ผูกพันกับวิถีชีวิตผู้คนชาวคงภูดงในลุ่มน้ำมูลทั้งหลาย รวมถึงเพื่ออ้างสิทธิการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากรแห่งนี้ ปฏิบัติการชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการใช้เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ที่มองเห็นเป็นรูปธรรม นั่นก็คือ การหยิบยืมเอาหนังประโมทัยหรือที่ชาวอีสานเรียกกันว่า “หนังบักต้อ” มาใช้สร้างตำนานในการพิทักษ์ผืนป่าคงภูดง อันแสดงให้เห็นพลวัตของการสร้างสรรค์ข้อมูลวัฒนธรรมให้มีความหมายในบริบทใหม่ได้อย่างน่าสนใจ

ตลอดจนการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะที่เป็นกลไกสำคัญของชุมชนในการปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมใหม่ ทั้งนี้เพื่อรักษาดุลยภาพระหว่างชุมชนกับธรรมชาติให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสมตึงาม ลักษณะของปฏิบัติการต่อสู้และต่อรองทางสังคมเช่นนี้สอดคล้องกับวิธีการใช้เรื่องเล่าเจ้าพ่อคงภูดงดังที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นกัน หทัยกานต์ สังขชาติ (2551: 21) เสนอให้เห็นว่าแนวคิดการเข้าถึงทรัพยากร

ในวิถีชุมชนแบบหนึ่ง เป็นรูปแบบความสัมพันธ์เชิงปฏิบัติการทางสังคมและสถาบัน ซึ่งเป็นตัวเชื่อมโยงกับอำนาจทางการเมือง อันทำให้เข้าใจถึงการก่อรูปของ ผู้ปฏิบัติการ (actors) ภายใต้สถาบัน โครงสร้างของอำนาจเครือข่ายทางวัฒนธรรม ด้วยเหตุนี้รูปแบบของการต่อรองเพื่อเข้าถึงสิทธิในทรัพยากรของชุมชนนั้น จึงถูกเลือกใช้โดยการเชื่อมโยงกันอย่างซับซ้อนกับประวัติศาสตร์ เรื่องเล่า ภูมิปัญญา ความรู้ อัตลักษณ์ทางสังคม และปฏิบัติการทางวัฒนธรรม

นอกเหนือจากการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาหนึ่งประมอทยจากครูหนึ่งที่หยิบยืมเอาตัวละครสำคัญในวรรณคดีท้องถิ่นมาเรียกร้องสิทธิชุมชนในผืนป่าดงภูดินโดยอ้อมแล้ว ยังพบว่ามี การจัดตั้งกลุ่มอื่นๆ ในชุมชนดงภูดินที่เกี่ยวข้องกับการดูแลรักษาทรัพยากรป่าในชุมชนท้องถิ่น ซึ่งถึงแม้จะเป็นพื้นที่อนุรักษ์ของชุมชนทับซ้อนกับพื้นที่อนุรักษ์ของรัฐ แต่ชาวบ้านดงภูดินก็ได้ร่วมกันแสดงออกซึ่งความผูกพันกับธรรมชาติผืนป่าของชุมชนได้อย่างเป็นรูปธรรม และกลายเป็นที่ยอมรับในที่สุด ดังกรณีมีการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ผืนป่าดงภูดิน ซึ่งทำหน้าที่เป็นกลุ่มดูแลรักษาผืนป่าของชุมชน รวมถึงการนิยามความหมายใหม่ให้กับกลุ่มชาวบ้านที่รัฐพยายามมองว่าเป็น “ผู้บุกรุก” ให้กลายเป็น “ผู้พิทักษ์รักษา” เพื่อให้สามารถเข้าถึงและจัดการทรัพยากรป่าที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตชุมชนให้สามารถปรับเปลี่ยนไปตามบริบทและเงื่อนไขใหม่ๆ ได้อย่างเป็นพลวัตร่วมกัน

บทสรุป

จากการศึกษาบทบาทการใช้เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ที่โยงใยกับตำนานว่าด้วยเจ้าพ่อดงภูดินในชุมชนท้องถิ่นที่เป็นพื้นที่อาศัยบริเวณในบริเวณเขตป่าสงวนแห่งชาติดงภูดิน จังหวัดศรีสะเกษ ทำให้เข้าใจปรากฏการณ์การต่อสู้และต่อรองของผู้นั้นในชุมชนท้องถิ่น เพื่อพยายามสร้างความหมายว่าด้วย “สิทธิของชุมชน” ในการเข้าถึงและจัดการทรัพยากรป่าภายใต้ประยุกต์ใช้เรื่องเล่าเจ้าพ่อดงภูดินมาอ้างสิทธิดังกล่าวให้กับภาครัฐได้รับรู้และสนับสนุนจนก่อให้เกิดนโยบายที่ทำให้ชุมชนสามารถอยู่ร่วมกับผืนป่าดังที่เคยเป็นมาในอดีต ชาวชุมชนดงภูดินที่เชื่อว่าตนเองเป็นลูกหลานของ

เจ้าพ่อดงภูดิน อันเป็นพื้นที่เมืองหลวงของผีหลวงผีใหญ่ในเขตลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ซึ่งรวมพื้นที่ตลอดอำเภอราษีไศล อำเภอเบิ่งบุรพ์ และอาณาบริเวณพื้นที่ใกล้เคียง ที่มีลำนํ้ามูลและน้ำเสียไหลผ่าน ต่างได้ปรับกระบวนการทัศน์ในการต่อสู้ต่อรองกับ ปฏิบัติการของรัฐโดยการประนีประนอมโดยใช้องค์ความรู้ในท้องถิ่นเกี่ยวกับเรื่อง อำนาจเหนือธรรมชาติและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศวิทยาของผืนป่า มีการใช้ประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับเจ้าพ่อดงภูดินมาช่วยดำเนินการในการจัดการ ทรัพยากรเชิงอนุรักษ์ และสื่อสารให้แก่ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นได้ตระหนักรู้และมีสำนึก ต่อสิ่งแวดล้อมร่วมกัน

การต่อรองของชุมชนท้องถิ่นเพื่อสร้างพื้นที่ทางสังคมของคนกับผืนป่าดง ภูดิน พบว่าชาวบ้านได้เลือกนำเอาความรู้ท้องถิ่นเกี่ยวกับเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์ของ เจ้าพ่อดงภูดินมาใช้ในการต่อรองกับการปฏิบัติการของรัฐที่ปฏิเสธสิทธิในการเข้าใช้ และครอบครองพื้นที่ป่าของกลุ่มชุมชน โดยใช้เรื่องเล่าเจ้าพ่อดงภูดินมาสร้างเป็น ฐานของความรู้ท้องถิ่นเพื่อปฏิบัติการจัดการทรัพยากรเชิงอนุรักษ์ตามวิถีคิดแบบ พื้นบ้าน อันเป็นการยืนยันให้เห็นสิทธิของชุมชนที่เป็นผู้ปฏิบัติการจัดการป่าใน พื้นที่ทับซ้อนระหว่างชุมชนกับรัฐด้วย นอกเหนือจากนี้ยังพบว่า ชุมชนได้พยายาม สร้างภาพลักษณ์ของชุมชนให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอนุรักษ์ผืนป่าดงภูดิน ด้วยการใช้อยู่อาศัยความรู้ท้องถิ่นเกี่ยวกับเรื่อง “ประเพณีพิธีกรรมและตำนานเจ้าพ่อดงภูดิน” มาสร้างคุณค่าความหมายใหม่ผ่านการปฏิบัติการ การเรียนรู้ และมีการผสมผสาน ความคิดที่หลากหลาย โดยร่วมมือกับองค์กรพัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชนเพื่อดำรง ชีวิตอยู่ร่วมกับผืนป่าที่เป็นป่าอนุรักษ์ทับซ้อนของชุมชนกับรัฐ รวมถึงสะท้อนให้เห็น การสร้างอุดมการณ์อำนาจเหนือธรรมชาติผ่านตัวตนของเจ้าพ่อดงภูดินที่มีปรากฏ อยู่ในรูปของปฏิบัติการเพื่อสร้างความชอบธรรมให้การต่อสู้และต่อรองเพื่อนำ มาซึ่งสิทธิชุมชนของผู้คนในท้องถิ่นได้อย่างน่าสนใจ

เอกสารอ้างอิง

- ประชุมประทีปไสลภูลีเขาบังภู. (2552). กลุ่มต้านเขื่อนห้วยนา-ราษี เช่นเจ้าพ่อ
ดงภูดิน. ค้นเมื่อ 15 มิถุนายน 2557.
- ประเวศ วะสี. (2553). ธรรมชาติของสรรพสิ่ง การเข้าถึงความจริงทั้งหมด.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรีน-ปัญญาญาณ.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. (2539). ภูมิปัญญาในเวศวิทยาชนพื้นเมือง ศึกษากรณี
ชุมชนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร. กรุงเทพฯ: โลกดูดยภาพ.
- ลุงเหน่ง ศรีเอชัน. (2553). หนังสือประโมทัย. สืบค้นเมื่อ 25 กรกฎาคม 2553,
จาก <http://creative.thanakrit.org/knowledge-1>.
- รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 หมวด 3. (2557).
ค้นเมื่อ 15 มิถุนายน 2557, จาก <http://th.wikisource.org>.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). พจนานุกรมศัพท์รัฐศาสตร์ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.
กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- วีระศักดิ์ จันทรสังแสง. (2556). อีสานบ้านเฮา. กรุงเทพฯ: สารคดี.
- ศิริพร ณ ถกลาง. (2548). ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์
ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสน่ห์ จามริก. (2537). สังคมไทยกับการพัฒนาที่ก่อปัญหา. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- เสน่ห์ จามริก. (2545). สิทธิมนุษยชนไร้พรมแดน ปรัชญา กฎหมาย และ
ความเป็นจริงทางสังคม. กรุงเทพฯ: นิตยธรรม.
- สิงห์ จำเริญ. (26 พฤษภาคม 2553). สัมภาษณ์. ครูหนึ่งประโมทัย และแกนนำ
การอนุรักษ์ป่าชุมชนดงภูดิน บ้านผึ่ง อำเภอราชไสล จังหวัดศรีสะเกษ.
- สำนักงานความหลากหลายทางชีวภาพด้านป่าไม้ กรมป่าไม้. (2552). ป่าดงภู
วิถีภูมิปัญญา คน-น้ำ-ป่า พึ่งพา ผูกพัน. กรุงเทพฯ: โครงการอนุรักษ์และ
พัฒนาด้านความหลากหลายทางชีวภาพ สำนักงานความหลากหลายทาง
ชีวภาพด้านป่าไม้ กรมป่าไม้.

- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ. (2555). การจัดเก็บองค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น จังหวัดศรีสะเกษ ประจำปี 2555. ศรีสะเกษ: สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดศรีสะเกษ.
- หทัยกานต์ สังขชาติ. (2551). พลวัตของการอ้างสิทธิในการควบคุมและจัดการที่ดินในเขตป่า: กรณีศึกษาชุมชนกะเหรี่ยงโปว์ บ้านหนองหลัก อำเภอร่องบัวขาว จังหวัดลำพูน. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อะภัย วาณิชประดิษฐ์. (2546). พลวัตของความรู้ท้องถิ่นในฐานะปฏิบัติการของการอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรบนที่สูง: กรณีศึกษาชุมชนม้ง บ้านแม่สาใหม่ อำเภอแม่อิง จังหวัดเชียงใหม่. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- Dotson, Floyd. (1991). **“Community” in Encyclopedia Dictionary of Sociology**. 4th. Guildford. Conn: Dushkin.
- Schmonskey, Jessica. (2012). **The Ecological Importance of Folklore**. Retrieved April 11, 2014, from <http://www.izilwane.org>.
- Vandergeest, Peter. (1999). Rethinking Property. **Resource Tenure Readings and Resource for Community-Based Natural Resource Management**. 41(4): 4-6.